

Dr Petar Vlahović

RAZVOJ I TIPOVI LJUDSKIH STANIŠTA U
JUGOZAPADNOJ SRBIJI
- Prilog za diskusiju -

I. - Opštije napomene

Ljudska staništa je jedan od veoma značajnih objekata čovekove materijalne kulture. U njemu je sažeta ili se preko njega može pratiti istorija jednog naroda, počev od etnogeneze do privrede, porodičnog i društvenog života, uključujući u to i neke običaje kao deo duhovne narodne kulture.

Kod nas je ljudsko stanište proučavano uglavnom kao arhitektonski i antropogeografski objekat a znatno manje je promatrano s užeg etnološkog stanovišta. Zbog toga ovaj osvrt ima za cilj da ukaže na neka pitanja kojima bi i naša etnološka nauka u svojim proučavanjima mogla pokloniti nešto više pažnje, jer njihovo rešavanje doprinosi boljem upoznavanju celokupnog narodnog života. Podrobnije etnološke analize pojedinih pitanja o evoluciji i tipovima staništa su dragocenije, tim pre kada se zna da je kod nas malo arheoloških, istorijskih i likovnih svedočanstava o razvoju staništa kroz vreme i prostor, već se za rekonstrukciju obično pribegava analogijama i poređenjima.

Zadatak ovog saopštenja je u tome da pre svega skrene pažnju na ovaj problem, ukaže na evoluciju i tipove staništa u jugozapadnoj Srbiji i mogućnostima povezivanja svih tih činilaca s etnogenetskim procesima koji su se odvijali u ovim prostorijama. Reč je o teritoriji koja se u etnološkoj i antropogeografskoj literaturi podrazumeva pod pojmom Oblasti Raške grupe. Granice ove oblasti određene su približno linijom: Ljubovića - Povlen - Maljen - Rudnik na severu, Ibar na istoku, granica Kosova na jugu i Lim i Drina na zapadu. To je uglavnom područje koje pripada sumovitoj zoni, a taj momenat je, kada je reč o staništu, bio od značaja u njegovom oblikovanju i daljoj evoluciji.

II. - Tipovi staništa
Jugozapadne Srbije

O staništima jugozapadne Srbije postoji uglavnom antropogeografska literatura. To su pre svega podaci J. Cvijića u knjizi B. Poluostrvo i južnoslovenske zemlje, a zatim Cvijića i pojedinih istraživača objavljeni u Srpskom etnografskom zborniku (Naselja i poreklo stanovništva), kao i u izdanjima izvan zbornika. Na osnovi ovih radova danas se mogu jasnije izdvojiti i u jugozapadnoj Srbiji odgovarajući oblici staništa koji - kao što će se videti - mogu imati svoju istorijsku i hronološku vrednost.

Prvi krug staništa, najstariji poznati oblik, koji su istraživači opisali, predstavljen je tipom sibare, lubare i savar-daka. Ove građevine bile su poznate i održavale su se u jugozapadnoj Srbiji sve do po drugom svetskom ratu. Građevine ove vrste korisile su se ili kao staništa ili kao privredne zgrade kad za stalnim ljudskim boravkom u njima prestane potreba.

S i b a r a je građevina kupastog oblika. Sastoji se od jedne okrugle prostorije u kojoj na sredini gori vatra. Nema otvora koji bi odgovarao prozorima. Bez tavana je. Pod je od ledine na kojoj je građevina podignuta. Reč je zapravo o građevini prečnika oko dva metra. Pobjigene ili na zemlju oslonjene sibe pri vrhu su se približavale ali se nisu spajale. Preko siba je stavljena krovina, slama, bujad ili lišće, a preko toga navaljivane oblice, tako da vetar krovinu ne raznosi. (J. Cvijić, Balkansko poluostrvo..., Beograd 1966, 280; B. Drobnjaković, Glavni tipovi kuća u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Naše selo Beograd 1929, 86).

D u b i r o g ili s a v a r d a k je skoro indentičan sa sibarom. Poznat je u sjeničkoj oblasti, Polimlju i uopšte u Starom Vlahu. Razlika je samo u tome što se u konstrukciji savardaka sibe pri vrhu sastaju u jednu tačku a kad sibare to nije slučaj. (Videti: J. Cvijić, nav. rad. s. 281; B. Drobnjaković, nav. delo. s. 86; P. Vlahović, Brodarevo i njegova okolina, Beograd 1968, 56).

L u b a r e odnosno k o l i b e su građevine prijemnog oblika. Bez temelja su, a pokrivene su lubom (korom od drveta). Reč je, naime o konstrukciji tipa pastirske kolibe koja je poznata kao stambena prostorija u području žire dinarske zone, pa i u jugozapadnoj Srbiji. Uostalom, ovo potvrđuje i sam J. Cvijić, ističući da su ih u "svoj zapadnoj Srbiji pravili u zbegovima" (J. Cvijić, nav. delo, s. 281; P. Vlahović, nav. rad. s. 56. - u oba slučaja dat je tehnički opis i priložene fotografije).

Na ovoj građevini već se primećuje prelaz od okrugle prema pravougaonoj osnovi. Zapažaju se i platna od brvana u svoj začetnoj osnovi. Sve to govori da Lubare, odnosno Kolibe, čini prelaz ka razvijenijem tipu staništa. Ovim se zapravo završava i zaokružuje prvi arhaičniji oblik staništa u današnjoj jugozapadnoj Srbiji.

Drugu fazu - odnosno drugi krug - u razvoju staništa predstavlja građevina poznata u literaturi kao brvnara starovlašskog tipa.

B r v n a r a u jugozapadnoj Srbiji ima više varijanata koje proističu jedna iz druge, nadovezujući se, a često i paralelno koriste za stanovanje. Osnovni oblik predstavljala je jednodeljna brvnara, bez temelja, koja se po potrebi mogla prenositi s mesta na mesto. Jednodeljna brvnara nije imala tavana. Pod je bio od zemlje - ledina. Ognjište se nalazilo na sredini. Ulazilo se u nju kroz dvoja naspramnih vrata. Prozore su zamenjivali prorezi koji su se kopcima zatvarali. Krov je bio visok, strm, od lube, slame ili daske. Često se mogla videti na krovu i kombinacija različitih materijala. (Videti: J. Cvijić: Naselja I, B. 1902, CV; B. Drobnjaković, nav. rad. s. 86-87; P. Vlahović, nav. rad. s. 57). Na krovu od šindre su dimnjaci a na krovu od slame javljaju se badže kao otvori za prolaz dima. Ova građevina razvijala se postepeno i u horizontalnom i u vertikalnom pravcu. Međutim, nijedan se dodatak ne naziva kućom; već se taj naziv upotrebljava samo za prostoriju u kojoj je ognjište.

Prvi dodatak u horizontalnom pravcu brvnara je dobila krajem XVIII veka. Bila je to ostava odnosno čiler - mračno odeljenje bez prozora - koje je služilo za smeštaj raznih stvari, poglavito odela. Uporedo s ostavom (čilerom) brvnara često dobija trem, ažat ili doksat. Ovo su dodaci koji proširuju brvnaru na glavnim ulaznim vratima jer se tamo javljaju prvo u vidu nastošnice, sa otvorenim stranama, koje se kasnije takođe zatvaraju tako da obrazuju nov prostor uz kuću.

Soba ili kamera - kako ističe Cvijić - primljena je iz grčke ili rimske civilizacije. Ona je kao sastavni deo brvnare u jugozapadnoj Srbiji odomaćena tek od XIX veka. Na to je uticao nivo života i relativna ekonomska stabilizacija (Videti V. Šalipurović, Prilozi za istoriju građevinarstva u Srednjem Polimlju, Beograd 1979.). Čak i kad je postala dvodeljna u brvnari je dugo ostao glavni onaj deo u kome gori vatra, jer se on zove kuća. U sobi se spavalo zimi a leti je retko ko u nju ulazio (J. Cvijić, nav. rad. s. 292).

Dodavanjem sobe menjao se i oblik i građa od koje je zgrada rađena. Za gradnju sobe upotrebljavala se čatma ili pleter, a "kuća" sa ognjištem je i dalje bila od brvana. Soba je mogla biti i popođena. Tako je postao novi tip kuće poznat pod nazivom polubrvnara - polučatmara. Krov je od šindre a od početka XIX veka pojavljuje se i keramida. Život se i dalje odvija u "kući" oko ognjišta. Iznad ognjišta je lesa za sušenje kukuruza (B. Drobnjaković, nav. rad. s. 87-88).

Brvnara se uglavnom razvijala u krčevinama, ne samo u horizontalnom već i u vertikalnom smeru. Kada je zemljište bilo nagnuto onda je deo brvnare - kuća - ostajao na zaravnjenoj zemlji a ispod sobe ukazivao se nov prostor - izba ili magaza - koji je sa tri strane ukopavan u zemlju a sa četvrte zatvarenim zidovima. To je onaj tip kuće koji je u literaturi poznat kao "kuća na čelici" (Videti crtež u: P. Vlahović, Brodarevo i njegova okolina, s. 58).

Kuća na čelici čini prelaz između prizemljuše i kuće na sprat. Od te kuće do kuće na sprat samo je jedan korak - kako kaže Cvijić, jer je dole magaza a gore prostorije za stanovanje. Donji sprat je obično od kombinacije kamena i drveta a gornji (soba) od čatme ili pleteri (J. Cvijić, nav. rad. s. 295). Međutim, brvnara jugozapadne Srbije se nikada nije razvila u spratnu kuću u pravom smislu reči. Čak se to nije desilo ni u slučaju kada je magaza bila ozidana od čerpiča (nepečena cigla).

Jednodeljna, dvodeljna i višedeljna brvnara u osnovi je bila "reprezentativna" zgrada u kojoj se čeljad okupljala. Međutim, uz brvnaru se, po pravilu, javljaju vajati, suvote od brvana, koje su služile za noćivanje oženjenih članova, a kašto i za devojke. U vajatima vatra nikada nije gorela. Ove zgrade su daleko starije od sobe. Vajat je bio bez tavana sa podom od nabijene zemlje. Pored toga što se koristio kao prostor za prenoćište oženjenih članova ili devojaka, vajat je imao i ulogu ostave. U njemu se nalazila odeća, sprema i posteljina (J. Cvijić, nav. rad. s. 289-291; 308).

Tip jednodeljne ili višedeljne nerazučene brvnare o-

držao se dugo kao stambena zgrada u jugozapadnoj Srbiji. Tek se u najnovijem periodu potiskuje iz upotrebe i zamenjuje novim tipovima kuća.

Muslimanska kuća predstavlja oblik za sebe kada je reč o staništima u jugozapadnoj Srbiji. Građevine ovog tipa javljaju se po svoj prilici u ovim krajevima od XVIII veka naovamo. Najviše podataka o njima zabeležila je Rabija Hasanbegović (Seoska kuća u Sandžaku, B. 1957.). Bila je to u početku takode prizemljuša koja se razvijala u duhu muslimanskog načina života - deobom na haremluk i selamluk. Ovo je bila karakteristična unutrašnja podela prostora, dok su osnovne konture odgovarale uglavnom konstrukciji starovlaške brvnare u svim njenim varijantama (upoređi B. Drobnjaković, nav. rad. s. 88-89) P. Vlahović, nav. rad. s. 59).

Kada je reč o muslimanskoj kući neophodno je istaći čardak, koji predstavlja najveći domat muslimanske seoske arhitekture u nekim delovima jugozapadne Srbije. Čardak je bio dvospratna građevina napravljena od hrastovog drveta. U prizemlju (donji "boj") zatvarana je stoka, u prvom redu konji, a na gornjem "boju" (spratu) su stanovali čeljad. Na gornji "boj" se ulazilo spoljnim stepenicama, prvo u "ađat" a zatim u sobe. Prostor je bio podeljen na haremluk i selamluk. Čardak se razlikovao i po krovnoj konstrukciji jer nije imao sleme, već su sve četiri strane krova bile svedene u vrhu na jedno mesto, oko podužeg drvenog šiljka. Ali, i ove građevine, mada malobrojne po selima, izgubile su svoj značaj odmah po završetku prvog svetskog rata. Ostale su pojedinačno, kao arhitektonski objekti, kao bleđa uspomena na imovinsku diferencijaciju koja se javljala u okviru muslimanskog sela sve do oslobođenja ovih krajeva od turske vlasti.

III. - Napomene za upošćavanje

U prethodnim izlaganjima ukazano je samo na neke tipove stambenih zgrada koje su se sve do 60-tih godina XX veka srećale u priličnom broju po predelima jugozapadne Srbije. Sve one mogu se izdvojiti u tri veće grupe: jednodeljne građevine okruglog oblika, brvnare koje se šire u horizontalnom i vertikalnom pravcu i najzad muslimanski tip seoske kuće poznat u ovim krajevima od XVIII veka naovamo. S druge strane zanimljivo je da su svi ovi oblici postojali uporedo i tako se očuvali sve do naših dana. Već ovo upošćena klasifikacija otvara nekoliko zanimljivih naučnih problema, na koje se u ovom trenutku samo može skrenuti pažnja.

Jedan od problema je: mogu li se određeni oblici građevina vezati za odgovarajuće etničke zajednice? Okrugle stambene građevine imaju dug put svoga razvoja. Ne upuštajući se ovom prilikom u dublju analizu, može se skrenuti pažnja da su bile poznate u širim prostorima i da su za njih znali i Iliri, koji su svojevremeno boravili u predelima današnje jugozapadne Srbije. Ako se to ima u vidu onda nije čudo što su ostale nasleđe. S druge strane jednodeljna kuća je minimum prostora. Taj pojam o kući je bližak prvobitnom, jer je istodobno vezan za prostoriju u kojoj gori

vatra. Ovakav tip građevine bio je poznat Slovenima u matiči pa je sa njihovom seobom na jug mogao dospeti i u današnje naše prostore. Postojanje ovakvih staništa utvrđeno je i kod istočnij i kod zapadnih Slovena još od VIII veka naovamo, naročito kod istočnih, a u mnogome i kod svih zapadnih Slovena. Prema tome, brvnara jugozapadne Srbije u svim njenim varijantama, može se dovesti u vezu sa starijim slovenskim nasleđem koje je ovde našlo pogodno tle za svoj dalji kontinuitet i razvoj. Muslimanska kuća je zapravo varijanta brvnare koja je došla do izraza od vremena masovnijeg primanja islama (Videti: P. Vlahović, Brodarevo i njegova okolina, Beograd 1968, 84-86) u prostorima današnje jugozapadne Srbije. Nju je čuvao isti etnos i prilagođavao izmenjenim uslovima društvenog, verskog i političkog osećanja.

Opaske o kojima je bilo reči u prethodnim izlaganjima treba shvatiti samo kao prilog, povod i podstrek za dalja, dublja i šira proučavanja ovog problema. Jedino takav način rada može uneti više svetla u ovde nagoveštenu problematiku. Ovo tim pre ako se ima u vidu da je ljudsko stanište objekat materijalne kulture koji, kao i sve tvorevine narodnog stvaralaštva, predstavlja etničku odrednicu, koja svedoči o specifičnostima kulturnog razvoja dotične zajednice. S tog stanovišta, s obzirom na poznatu istorijsku prošlost, predeli jugozapadne Srbije ne čine nikakav izuzetak već ukazuju na evoluciju staništa od njihovih prvobitnih formi pa sve do savremenih savršenijih oblika. Ti oblici, nesumnjivo su u tesnoj vezi s njihovim tvorcima i korisnicima, pa ih u tom pravcu treba proučavati kao deo njihovog obeležja i izražavanja u odnosu prema drugim bližim i udaljenijim ljudskim zajednicama.